

Çanakkale Merkez ve İlçelerine Yerleştirilen Giritli Mübâdil Göçmenler*

Cengiz PARLAK**

Özet

Girit'ten Türkiye'ye göçler Lozan Görüşmeleri sırasında, 30 Ocak 1923'te imzalanan Mübâdele Protokolüyle düzenli bir şekilde yapıldı. Mübâdele Protokolü çerçevesinde 1923 yılı Kasım ayında nüfus değişimi başladı. Mübâdele çerçevesinde Çanakkale ve çevresinde iskân edilmek üzere Giritli mübâdiller deniz yoluyla bölgeye getirildiler. Girit mübâdilleri Çanakkale merkez, Ayvacık ve Küçükkuyu bölgelerine yerleştirildiler. Mübâdillere Türk Devleti tarafından iskân bölgelerinde tarım arazileri ve ticarethâneler verildi. Bu gayrimenkullerde ziraat yapıp ve ticaretle meşgul olan Giritli mübâdiller, yeni vatanlarında yaşamlarını sürdürmeye başladılar.

Anahtar Kelimeler: Girit, Çanakkale, Mübâdele, Mübâdil, Göç, Göçmen

Cretan Immigrants Settled in Çanakkale and Its Counties

Abstract

The migrations from Crete to Turkey were regularly done according to the Population Exchange Protocol signed on January 30, 1923 during the Lausanne Peace Talks. The population exchange started in the November of the year 1923 within the frame of the Exchange Protocol. Cretan immigrants were brought to Çanakkale and its environs by sea to be resettled in the region within the frame of the Population Exchange. These Cretan immigrants were settled in the regions of Çanakkale, Ayvacık and Küçükkuyu. Agricultural estates and trading

* Bu makale, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 2004 yılında hazırlanmış olan "Girit'ten Çanakkale'ye Göçler" adlı Yüksek Lisans tezinin özetlenmiş halidir.

** Öğr. Gör., Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, cparlak@comu.edu.tr

houses were given to the immigrants in the settlement regions by the Turkish State. The Cretan immigrants started to maintain their lives in their new homeland by engaging in agriculture and trade in these estates.

Keywords: Crete, Çanakkale, Population Exchange, Immigrant, Migration, Settlers

Giriş

1821 Mora isyanı, Yunan Devleti'nin kuruluşunu hazırladı. Bu isyan sırasında Mora'nın Müslüman nüfusu azalmaya başladı ve 1829 Edirne Antlaşması'yla buradaki Müslümanlar mecburi bir göçe tabi tutuldular.¹ Bu antlaşmadan bir yıl sonra, Şubat 1830'da yapılan Londra Antlaşması'yla, Yunan Devleti kuruldu. Kurulduğunda 800.000 nüfusu olan Yunanistan, insan sayısını arttırmak amacıyla, arkasına Avrupa devletlerini alarak, Osmanlı topraklarında Osmanlı Devleti aleyhine dernekler kurdu ve oradaki Rumları ayaklandırıp "Enosis" çatısı altında birleştirme faaliyetine girişti. Yunan Devleti Mora'da, Osmanlı Devleti'nin Müslüman ahalisine baskılar yaparak onları göç ettirmeye başladı. Kırım Savaşı'ndan sonra Avrupalı devletlerin toleranslarıyla, Girit adasında da birleşme politikası uygulanarak Girit Yunanistan'a bağlanmaya çalışıldı. 1866 yılından 1897 yılına kadar Girit içerisinde çıkan isyanlarda, Girit'teki müslim tebaa göçe zorlandı.²

1897 Osmanlı-Yunan Savaşı sonrasında Girit muhtariyet kazandı. Fransa'nın teklif ettiği ve İngiltere'nin de destek verdiği, yirmi altı maddelik "Girit Vilâyeti Muhtariyet İdaresi Teşkilâtına Dair Nizamname", Osmanlı Devleti ve Avrupalı devletler arasında 18 Aralık 1897 yılında imzalanarak kabul edildi. Bundan sonra Girit Osmanlı hâkimiyetinde muhtar bir vilâyet oldu.³ Girit muhtariyet kazandıktan sonra, Avrupalı devletler, Yunanistan'ın düşüncelerini destekleyen bir kararla yeni Girit yönetimine Yunan Kralı'nın ikinci oğlu Prens Georges'u getirdiler.⁴ Adanın yeni yöneticisini istemeyen Osmanlı yönetimi, Goltz veya Kara Todori paşaları, adanın yönetimi için aday gösterdi.⁵ Fakat bütün bunlara rağmen Prens Georges, 1898'da başa geçti ve Gi-

1 Ahmet Cevat Eren "Türkiye'de Göç ve Göçmen Meselelerinin Başlaması İlk Kurulan Göçmen Komisyonu", *Türk Dünyası*, S.1, İstanbul 1966, s. 12.

2 Ercüment Kuran, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Millî Meseleler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 237-245.

3 A. Nükhet Adıyeko-Nuri Adıyeko, *Kıbrıs Sorununun Anlaşılmasında Tarihsel Bir Örnek Olarak Girit'in Yunanistan'a Katılması*, SAEMK Yayınları, Ankara 2002, s. 22-25.

4 Mithat Işın, *Tarihte Girit ve Türkler*, T.C. Askeri Deniz Matbaası (374 sayılı Deniz Mecmuasının Tarihi ilavesidir), İstanbul 1945, s. 58-60; Michael Llewellyn Smith, *Yunan Düşü*, Çev. Halim İnal, Ayraç Yayınları, Ankara 2002, s. 20-26.

5 Cemal Tukin, "Girit", *İA*, IV, İstanbul 1945, s. 801.

rit genel meclisini oluşturdu. 1899 Girit Kanûn-i Esâsisi'ne göre Prens, yürütmenin başıydı.⁶

Girit Kanûn-i Esâsisi'ne göre hiçbir kimse ayrıma tabi tutulmayacak ve herkesin hakları aynı derecede korunacaktı. Din ve ırk ayrımı, iş ve meslek seçiminde etkili olmayacaktı. Fakat olaylar bu kanuna göre gelişmedi. Prens Georges, köylerinden kente göç etmiş olan müslim tebaanın tekrar köylerine göç etmeleri için başa geçtikten sonra herhangi bir çalışmada bulunmadı. Hatta parası biten müslim tebaanın adadan ayrılmalarını da engellemedi.⁷ Meclisin de yapısı göz önüne alındığında ve dış dünyadan gelen desteğin Hıristiyanlardan yana olduğu düşünüldüğünde, Müslümanlar için hiçte olumlu gelişmeler gerçekleşmedi. Hıristiyanlar, göçe zorlanan Müslümanların mallarını ve topraklarını ucuza veya zorla ellerinden aldılar. Bütün bunları adadaki Avrupalı devletlerin konsoloslarına şikâyet eden Müslümanlar, bu makamlardan yeterince tatmin edici cevaplar alamıyorlardı.⁸

1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sonrası dönemde başlayan yoğun göç dalgasından itibaren XX. yüzyılın başlarına kadar, Girit'ten Osmanlı vilâyetlerine yaklaşık olarak 175.900 kişi göç etmişti.⁹ Yaklaşık 25-30 yıllık bir dönem içerisinde böyle bir sayı ortaya çıktığı düşünüldüğünde ve adanın müslim tebaa nüfusunun verilen istatistiklerde gittikçe düştüğü göz önüne alınırsa, belgelere bakıldığında da Osmanlı vilâyetlerine gelen Giritli muhacirlerin bu rakama yaklaştığı görülmektedir.

1897 Osmanlı-Yunan savaşının ardından, adada müslim tebaa için tehlike arttı. Girit'in kıyı şehirlerinde perişan halde yaşayan müslim tebaanın adadan ayrıldıktan sonra Anadolu'da en önemli yerleşim yerleri, Ege denizi kıyıları olmuştu.¹⁰ Aydın vilâyeti ve çevresi Giritli göçmenlerin tercih ettikleri yerlerin başında geliyordu ve onlar için oldukça uygun bir yerleşim alanıydı. Göçmenler Girit'teki zeytinciliği ve bağıcılığı bu topraklarda daha iyi yapabileceklerini düşünüyorlardı. Bundan dolayı Aydın ve çevresini ikinci vatan olarak gördüler. Fakat buradaki göçmen artışı bölgede yeni huzursuzlukların ortaya çıkmasına neden oldu. Bu gelişme, göçmenlerin yeni yerlere yönlendirilmelerini gerektirdi. 1899 yılında Girit'ten hicret etmekte olanların sayısının 30 bini geçeceği ve gelecek bu nüfusun İzmir şehrinde işsizliğe yol açması

6 A. Nükhet Adıyeke, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 212.

7 BOA, Y.PRK.TKM. No: 41/73, 3 Nisan 1899; Ayrıca Bkz. Adıyeke, *a.g.e.*, s. 265.

8 Berlin Sefareti'nden 14 Temmuz 1902'de Hariciye Nezareti'ne gönderilen ve Post Gazetesi'nde, Girit Müslümanları hakkında Hıristiyanlar tarafından reva görülen ahvale dair yayınlanmış makalenin tercümesi, BOA, HR. SYS., No: 42/15, 25 Temmuz 1902; Ayrıca Bkz. Adıyeke, *a.g.e.*, s. 266.

9 Sawsan Agha Kassab, "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Vilâyetlerine İskân Edilen Giritli Göçmenler", *Osmanlı*, IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 698.

10 Johann Strauss, "Unutulmuş Bir Cemaat: Girit Müslümanlarının Abdülhamid Devrindeki İkinci Meşrutiyet Devrindeki ve İlhaktan Sonraki Faaliyetleri", *Türk Tarih Kongresi (11. Ankara 5-9 Eylül 1990) Kongreye Sunulan Bildiriler*, TTK Yayınları, Ankara 1994, s. 2105-2107.

sonucu, aç ve işsiz olan bu muhacirlerin, şehirdeki Hıristiyan bakkal ve fırınlara saldırarak büyük bir kargaşa yaratmaları riski ortaya çıktı. Bundan dolayı İstanbul'dan para istenerek Giritli göçmenlerin ihtiyaçlarının karşılanarak Derne, Bingazi, Konya, Marmaris sahili, Adana ve Beyrut gibi yerlere sevk edilmeleri istendi.¹¹ Anlaşıldığı üzere Osmanlı Devleti Giritli göçmenleri ve diğer göçmenleri yerleştirirken onların isteklerine önem verdiği kadar kendi imkânlarını da göz önünde bulundurmuydu. İskâna elverişli arazilere göçmenleri yerleştirmişti.

1900 yılı nüfus sayımlarına göre Girit'te Müslümanların sayısı 33.496, Hıristiyanların 269.319 olarak görülüyordu.¹² Fakat baskılar ve göçler Giritli müslim tebaanın sayısını gittikçe azalttı. 1900 yılından sonra 1911'de yapılan nüfus sayımı neticesinde Müslüman nüfus 27.852, Hıristiyan nüfus 307.812 olarak tespit edildi.¹³

Balkan Savaşlarında büyük bir toprak kaybına uğrayan Osmanlı Devleti, 30 Mayıs 1913 yılında bu savaşların sonunda imzalanan "Londra Barışı"nın dördüncü maddesine göre Girit üzerindeki bütün haklarından Avrupalı büyük devletler lehine vazgeçti. 14 Aralık 1913 yılında Yunan Kralı, Girit'in Yunanistan'la birleştiğini dünyaya bildirdi.¹⁴ Adayı tamamen egemenlikleri altına almalarına rağmen Yunanlılar, Girit'te müslim tebaaya rahat vermiyorlardı. Azınlıkta kalan Türklerin yaşama hakları gittikçe kısıtlanmıştı. Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele dönemlerinde Giritli Türkler çok büyük sıkıntılar çektiler. Fakat bu sıkıntı, Milli Mücadelemizin kazanılması ve Lozan Antlaşması'na bağlı olarak imzalanan Türk-Rum Mübâdelesini ile tamamen son buldu.¹⁵

Lozan Görüşmeleri ve Türk-Yunan Ahali Değişimi ve

Çanakkale'ye Getirilen Giritli Mübadil Göçmenler

I. Dünya Savaşı ve daha sonra Kurtuluş Savaşı'ndan çıkan Türk toplumu, kendini dünya devletlerine resmi olarak kabul ettirmek için, Lozan Barış Görüşmeleri'ne giderek bu toplantılarda kendi hakkı olan toprakları ve sınırları, dünya kamuoyuna ilan etti. Bu konuların dışında bir de toplumsal yönden önem taşıyan göç ve göçmen sorunu vardı. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Türkiye ve Yunanistan'da başlayan göç olayları, Lozan Barış Görüşmeleri'nde ele alındı.

11 BOA, MV, No: 97/62, 18 Mayıs 1899.

12 Strauss, *a.g.m.*, s. 2107; Ayşe N. Adıyke, *Girit'in Yunanistan'a İlhakı Sırasında Girit'teki Türkler*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1988, s. 90.

13 Adıyke, *Girit'in Yunanistan'a İlhakı*, s. 89.

14 Bilal N. Şimşir, *Ege Sorunu-Belgeler*, C. II, TTK Yayınları, Ankara 1982, s. XXII; Enver Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, IX, TTK Yayınları, Ankara 1996, s. 337.

15 Mehmed Mâcid, Girit Müslüman halkının durumunu yorumlarken. "... *Girit'te kalan 30,000'den fazla Müslüman'ı muhakkak bir katliamdan kurtaran tek bir tedbir varsa, oda, mübadele mukavelenamesi olmuştur.*" diyordu. Bkz. Tahmisci-zâde Mehmed Mâcid, *Girit Hatıraları*, Yayına Hazırlayan: İsmet Miroğlu- İlhan Şahin, Tercüman 1001 Temel Eserler, İstanbul 1977, s. 50.

30 Ocak 1923'te Lozan Antlaşması içerisinde, Yunan ve Türk Halklarının Mübâdelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol, E.K. Venizelos, M. İsmet, D. Caclamanoş, Dr. Rıza Nur ve Hasan imzalarıyla kabul edildi.¹⁶ Sözleşmenin ilk maddesinde, değişimin hangi topluluklar üzerinde yapılacağı belirtilmişti. Buna göre, Türk topraklarında yerleşmiş Rum Ortodoks dininden Türk uyruklarıyla, Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyruklarının, 1 Mayıs 1923 tarihinden başlayarak, zorunlu mübâdelesine (exchange obligatoire) girilecekti. Bu kimselerden hiç biri, Türk Hükümeti'nin izni olmadıkça Türkiye'ye, ya da Yunan Hükümeti'nin izni olmadan Yunanistan'a dönüp yerleşemeyeceklerdi.

Kabul edilen sözleşmeden sonra belirlenen tarihte mübâdeleye başlanmadı. Her iki ülkede diğer iç ve dış sorunlarıyla ilgileniyordu. Türk Hükümeti, sınırları dâhilinde yeni bir yönetim şekli tesis etmek için çalışıyor ve iç tehditlere karşı tedbirler alıyordu. Yunan Hükümeti de sınırları dâhilinde, Türklere karşı kaybedilen savaşın sorumlularını yargılıyordu. Ayrıca Anadolu'dan kaçıp gelen Rum muhacirlerin yarattığı toplumsal sorunlarla da ilgileniyordu.¹⁷

Mübâdele Hazırlıkları

Türk hükümeti, ülkenin içinde bulunduğu bu sorunların yanında, gelecek olan mübâdillerin sorunlarını çözmek için yapılacak en iyi uygulamanın, bir vekâlet kurarak muhacir ve mübâdil işlerinin bu makam tarafından yürütülmesini uygun görmüştü. Bu vekâletin adı, Mübâdele, İmâr ve İskân Vekâleti olacaktır.

13 Ekim 1923'te Mübâdele, İmâr ve İskân Vekâleti kuruldu.¹⁸ Bu vekâletin ilk bakanı olarak, 20 Ekim 1923'te TBMM'de yapılan seçimlerde İzmir mebusu Mustafa Necati Bey göreve getirildi.¹⁹ Kendisi bu görevde 6 Mart 1924 yılına kadar kaldı.²⁰ 8 Kasım 1923 günü de, yirmi maddelik Mübâdele, İmâr ve İskân Kanunu kabul edildi.²¹

16 *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar Belgeler*, C. II, Takım: 2, Çev. Seha L. Meray, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1973, s. 95; İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamalarıyla Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, C.I (1920-1945)*, TTK Yayınları, Ankara 1983, s. 183.

17 M. Murat Hatipoğlu, *Yakın Tarihte Türkiye ve Yunanistan 1923-1954*, Siyasal Kitabevi, Ankara 1997, s. 7-45.

18 Mübâdele İmar ve İskân Vekâletinin İhdasına dair kanun için Bkz. *Düstur*, C.V, 3. tertip, İstanbul 1931, s. 380; Kemal Arı, *Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s. 25-28.

19 *TBMMZC*, Devre: II, İçtima: I, C.II, s. 826.

20 İsmail Arar, *Hükümet Programları (1920-1965)*, İstanbul 1968, s. 34-35; Ayrıca Mustafa Necati Hakkında geniş bilgi için Bkz, *Mustafa Necati Sempozyumu*, (Kastamonu 9-11 Mayıs 1991), Ankara 1991; Mustafa Eski, *Mustafa Necati Bey'in Kastamonu'daki Çalışmaları*, Ankara 1990; M. Rauf İnan, *Mustafa Necati- Kişiliği, Ulusal Eğitime Bakışı, Konuşma ve Anıları*, İş Bankası Yayınları, Ankara 1980.

21 *Düstur*, C.V, 3. tertip, İstanbul 1931, s. 407-410.

Türkiye Büyük Millet Meclisi çıkardığı bu önemli kanunla mübâdillerin nasıl taşınacağını, korunacağını ve iskân edileceğini belirledi. Fakat asıl iş bundan sonra pratikte görülecekti. Türk Hükümeti ve Mübâdele, İmâr ve İskân Vekâleti, mübâdilleri taşıma, iskân ve toplumsal hayata adapte edecek organizasyonlarını yapmak için gerekli devlet kurum ve kuruluşlarının yanı sıra, özel şirketlerle anlaşmalar yapmalıydı.

Mübâdillerin Taşınması

Mübâdilleri buldukları mahallerden Türkiye'ye getirme işi mübâdelenin zor aşamalarından biriydi. En ucuz ve sağlıklı yapılması gereken nakliyat tercih edilmeliydi. Muhtelit Mübâdele Komisyonu Türk üyesi Haydar Bey ile bir gazetede yapılan görüşmede, kendisi, taşımının deniz ve kara yoluyla yapılacağını söylemişti.²²

Mübâdele Başlamadan Önce Girit'teki Müslümanların Durumu

1922 yılının sonundan itibaren Anadolu'dan Yunanistan'ın ana topraklarına ve çeşitli adalarına kaçan Rum muhacirler, oralara ulaştıkları andan itibaren, Müslümanların hayatları üzerinde baskılar gittikçe artmaya başladı. Bu baskılar Girit adasında oldukça fazlaydı. 1928 yılında yapılan Yunanistan nüfus sayımında Girit'e, Anadolu mağlubiyeti üzerine gelen muhacirlerin sayısı 32.671, adanın diğer nüfusu da 353.756 olarak verilmişti.²³ Yaklaşık %10'luk Rum muhacir artışı, ada içerisinde Türklerle karşı tepkinin iyice artmasına neden oldu. Gelen bu Rum muhacirler nasıl ve nerelerde iskân ettirilecekti? Türklerin evlerinin ve mallarının bir kısmı bu muhacirlere dağıtılarak ya da verilerek sorun çözülmeye çalışılmış, fakat Müslümanların yersiz yurtsuz kalması Yunan makamları ve Rumlar tarafından pek dikkate alınmamıştı.²⁴

Yunanistan'da Müslümanlar aleyhinde başlayan ve gittikçe artan baskılar ve mallarına el koyma olayları üzerine, Muhtelit Mübâdele Komisyonu Türk üyesi Tevfik Rüştü Bey, Yunan delegasyon reisine bir mektup yazarak, Müslümanların el koyulan mallarının iadesi hakkında tedbirler alınmasını bildirdi. Hatta Muhtelit Komisyon Riyaseti'ne de müracaat etti. Yunan heyeti ile yaptığı görüşmede, üyeler bu konu hakkında gerçekten üzüntülü olduklarını söylemişlerdi. Tevfik Rüştü Bey, Yunan üyelerle konuşarak onlara, eğer buradaki Müslümanların durumu Türkiye'de duyulursa, Yunanistan'da Müslümanlara karşı olan hareketlerin, Türkiye'de mübâdeleyi bekleyen Rumlara karşı olabileceği ve her iki durumun önüne geçmek için lüzum görülen tedbirlerin alınması gerekliliğini söyledi. Daha sonra Yunan heyetinden Tevfik Rüştü

22 30 Eylül 1923 tarihli Vatan Gazetesi'nde "Mübadeleye Pek Yakında Başlanacaktır" başlıklı yazı için Bkz. Yücel Demirel, "Mübadele Dosyası", *Tarih ve Toplum*, S.125, İstanbul 1994, s. 52

23 N. J. Svoronos, *Yunanistan Nüfusu ve Yunanistan Nüfus Sayımları*, Çev. M. Galip, Ankara 1935, s. 32.

24 *Tanin*, 28 Ağustos 1923.

Bey'e gelen bir tezkerede, Yunan Hükümeti'nin, mübâdeleyi bekleyen Müslümanların şiddete uğratılmamaları için valileri ve jandarma kumandanlıklarını bilgilendirdiği, şiddete başvuranların Yunan makamları tarafından cezalandırılacağı belirtilmişti. Tevfik Rüştü Bey bütün bu gelişmelerden Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni haberdar etti.²⁵

Türkiye'deki gazeteler de Yunanistan'da ve Girit'te Müslümanlara karşı yapılan baskı ve zulüm olaylarını yayınlayarak Türk halkını bilgilendiriyorlardı. İzmir gazetelerinden Ahenk, Girit'te Müslümanlara yapılan haberlerden sıkça söz ediyordu. Kandiye'den verdiği bir habere göre, Müslümanların evlerinde silah olup olmadığına bakmak bahanesiyle yapılan aramalarda, Müslüman halkın eşyaları çalınıyor ve direnen ev sahipleri dayaha maruz kalıyor ve hapse mahkûm ediliyorlardı. Girit'i terk edecek Müslümanlara, Yunanlılar tarafından evlerinin anahtarlarını kendilerine teslim etmeleri tebliğ ediliyor ve Müslümanların mallarının tasarruf hakkı ellerinden alınıyordu. Gazete aynı haberde şöyle devam ediyordu:

“Yunanlıların zâlimâne hareketlerine dayanamayarak köylerini terk edip büyük şehirlere ilticâ etmiş bulunan binlerce Müslümân kardeşlerimiz ilk fırsatta ana-vatana kavuşmak üzere tedârükâtta bulunmaktadır.”²⁶

Girit'te bulunan Müslümanların yaşamak için gerekli olan evleri ellerinden alınırken bir de karınlarını doyuracak gelirlerinden mahrum bırakılıyorlardı. Kiraladıkları ev, mağaza ve toprak gibi yerlerin kira gelirlerine el konuluyor ve Müslümanlar aç kalmaya terk ediliyorlardı.²⁷ Yunan Hükümeti Müslümanlara yapılan adaletsizliklerin ve mezalimlerin düzeltilceğini, onların haklarının korunacağını belirtiyor fakat yerince uygulamaya koymuyordu.²⁸

Mübâdeleye Tabi Giritli Göçmenlerin Türkiye'ye Getirilişi

Muhtelit Mübâdele Komisyonu üyesi Tevfik Rüştü Bey, 22 Ekim 1923'te Atina'dan, İcrâ Vekilleri Heyeti Riyaseti'ne gönderdiği raporunda, sevkiyatın nerelerden ve ne kadar süre içerisinde başlayacağına dair şu bilgiyi veriyordu:

“Dünkü ictimâda önümüzdeki Mayıs kadar yalnız Şark-ı Makedonya ve Girit halkının ve Selanik'te toplanmış olanların ve Yenişehir'deki elli altmış ailenin nakline karar verilmiştir. Bunların şekl-i nakli önümüzdeki ictimâda konuşulacaktır.”²⁹

25 BCA, MGM, 30.10/123.874.30, 22 Ekim 1923.

26 Ahenk, 22 Temmuz 1923.

27 Ahenk, 2 Ağustos 1923; 14 Ekim 1923.

28 Tanin, 30 Ağustos 1923-4 Ekim 1923.

29 BCA, MGM, 30.1.0/123.874.30, 22 Ekim 1923.

Bu bilgiden anlaşıldığına göre mübâdele, ilk önce büyük baskıların olduğu ve Müslüman halkın hukuksuz davranışlara maruz kaldığı ve yığılmaların arttığı kıyı şehirlerinden başlayacaktı. Önceden de söz ettiğimiz gibi Teselya, Girit ve Selanik'te Müslüman halk köylerinden kovulmuş, şehirlere sığınmış ve iskelelerde bir yığılma meydana gelmişti. Girit'teki Yunanlıların baskıları ve hukuksuz davranışları, Giritli mübâdil Müslümanların mallarının değerini tam belirleyemeden yola çıkmalarına ve belki de onların, Türkiye'de aynı nitelikte mal alamamalarına neden oldu. Bu şartlar altında Yunanistan ve Girit'ten Türkiye'ye göç başladı.

Mübâdele, İmâr ve İskân Vekâleti ve Hilâl-i Ahmer tarafından yapılan hazırlıklar devam ederken Yunanistan'dan ve Girit'ten mübâdil ve göçmenler gelmeye başladı. Türk gazeteleri de gelecek olan mübâdil ve göçmenlerin haberlerini vermeye başladılar³⁰. İzmir gazetelerinden *Ahenk* Aralık 1923'te verdiği haberde, Hanya'dan Bahrice-dit vapuruyla 1.027 muhacirin hareket ettiğini bildiriyordu. Hanya'dan hareket eden bu katile, emniyetli bir şekilde 4 Aralık 1923'te İzmir'e gelerek Kılazumen tahaffuzhanesinde yetkililer tarafından karşılandı. Yolculuk esnasında bir doğum gerçekleşmiş ve 1.027 olan mübâdil sayısı 1.028'e çıkmıştı. Haberin devamında şöyle deniliyordu:

*"Kardeşlerimiz tahaffuzhânedeki me'mûrîn ve İzmir'den giden muhâcir yurdu heyeti tarafından hürmetle istikbâl olunmuşlardır. Karaya çıkanlar vatanın hür ve mes'ûd topraklarını öperek Allah'a hamd eylemişlerdir. Bu manzara karşısında gözyaşları dökülmüştür. Kardeşlerimize sıcak yemekler tevzî olunmuş ve istirâhâtları te'min edilmiştir. Bu gün selamete Ayvalık'a gideceklerdir. Kardeşlerimizin ahvâl-i sıhhiyeleri hamd olsun pekiyidir ve inşallah dâimâ iyi olacaktır. Galibâ vakt-i muvâsalatın buraca ma'lûm olmamasından ileri gelmiş olacak ki kardeşlerimize sigara yetiştirilememiştir. Vapurdan çıkanlar hep tütünsüzlükten üzöldüklerini söylüyorlardı."*³¹

Gazetelerde Girit'ten gelecek olan vapurlarla ilgili haberler artmaya başlamıştı. *Tanın* gazetesi Rize Vapuru'nun mübâdil ve muhacir yüklü olarak Kandiye'den hareket ettiğini yazıyordu.³² *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi de 7 Kânun-ı sâni 1924'te verdiği haberde, Rize Vapuru'nun 700 nüfus ve 400 ton eşya ile Erdek iskelesine ihraç yaptığını bildiriyordu.³³

1924 yılının ilk ayında Giritli mübâdiller ve mübâdeleye gayri tabi göçmenler Anadolu'ya gelmeye başladılar. Ocak ayı içerisinde Bursa, Mudanya ve civarına, Kandiye'den içlerinde yağcı, zeytinci, kunduracı, dokumacı, marangoz gibi meslekle-

30 Gelecek hafta içerisinde Selanik ve Hanya'dan üç bin mübâdil göçmenin gönderileceği Atina'daki muhabir tarafından bildiriliyor. *Tanın*, 23 Teşrin-i sâni 1923.

31 *Ahenk*, 3 Kanûn-ı evvel 1923, 4 Kanûn-ı evvel 1923.

32 *Tanın*, 28 Kanûn-ı evvel 1923.

33 *Hâkimiyet-i Milliye*, 7 Kanûn-ı sâni 1924.

re sahip 2.800 mübâdil ve muhacir getirilmiş ve yerleştirilmişti.³⁴ Ocak ayı içerisinde İmâr ve Mübâdele Bakanlığı Müsteşarı Ömer Lütfü Bey'in verdiği beyanata göre, Girit içerisinde Kandiye, Resmo, Hanya ve İstiya'da nakledilmeyi bekleyen 14 bin kişi bulunuyordu. Bunların içinden Darıca'ya ve Erdek'e nakledilecek olan 2.500 kişi için, Türkiye ve Trabzon vapurlarının görevlendirildiği, bundan sonra Girit'ten geleceklerin bir kısmının Ayvalık ve Edremit, bir kısmının Mudanya Gemlik, diğer bir kısmının da Erdek, Güllük ve Bodrum mıntıklarına naklolunacağı belirtilmişti.³⁵ Ocak ayı içerisinde, Kandiye'den Mübâdele, İmâr ve İskân Vekâleti'ne imzasız olarak gelen bir telgrafta, Kandiye'de 9.000, Hanya'da 4.000, Resmo'da 2.600 ve İstiya'da 633 muhacir bulunduğu bildirildi³⁶ ve vekâlet bu rakamların doğru olup olmadığı hakkında bilgi almak için, Kandiye'de bulunan Türk Sevkıyat Reisi Mustafa Bey'e telgraf çekti³⁷. Ocak ayı başında Girit irkab iskelelerinden Türkiye'ye doğru vapurlar, mübâdil ve muhacir yüklü olarak yola çıktılar. Türkiye Vapuru Ocak ayının beşinde 1.070 kişilik bir katile ile Bodrum'a doğru hareket etti. Trabzon Vapuru da 1.245 kişilik bir katile ile Kandiye'den Güllük'e doğru yola çıkmıştı. Bu vapurlar göçmenleri Türkiye iskelelerine bıraktıktan sonra tekrar Girit'e gidip orada bulunan 3.000 kişiyi de Anadolu'ya taşıyacaktı.³⁸

Mübâdele, İmâr ve İskân Vekâleti'nden, Ocak ayı sonu itibariyle gazetelere verilen beyanata göre, Türkiye Vapuru İstiya'da irkab iskelesinde Darıca'ya gitmek üzere yükleme yapıyordu. Sulh Vapuru Resmo ve Hanya'dan aldığı 1.450 mübâdil ile Güllük'e doğru hareket etmişti. Sakarya Vapuru da Kandiye'de bulunan 3.500 mübâdili alıp Mersin'e çıkarmak üzere, 28 Ocak 1924'te İstanbul'dan Kandiye'ye doğru hareket etmişti.³⁹ 19 Ocak 1924'te Erdek'e Trabzon Vapuru'yla 1.245 Kandiye'li mübâdil geldi. Mübadillerin arasında 4 muallim, 223 ziraatçı, 2 kasap, 1 saraç, 3 eshâb-ı emlâk, 3 kahveci, 4 nalbant, 1 berber, 1 arabacı, 3 sabuncu, 3 bakkal, 1 kâtip, 1 bıçakçı, 1 kunduracı, 1 kayıkçı, 1 deмбаğ ve bir miktar işçi bulunuyordu. Misafirhanede bu mübadillere yemek, çorba vesaire verilmişti. Aynı gün akşamüstüne kadar ihraç muameleleri tamamlanmıştı.⁴⁰

Şubat ayı içerisinde de Yunanistan'dan ve Girit'ten Anadolu'ya mübâdil ve göçmenler gelmeye devam etti. Ocak ayı sonunda Girit'ten Darıca'ya, 150 ailesi İstiya'dan

34 İleri, 12 Kanûn-ı sâni 1924.

35 İleri, 15 Kanûn-ı sâni 1924.

36 BCA, TİGM, 272.1.1/17.72.1, 9 Kanûn-ı sâni 1924.

37 BCA, TİGM, 272.1.1/17.72.1, 11 Kanûn-ı sâni 1924.

38 Hâkimiyet-i Milliye, 17 Kanûn-ı sâni 1924; Ayrıca Hâkimiyet-i Milliye'nin 7 Kanûn-ı sâni 1924 tarihli sayısında, Türkiye Vapuru'nun 1.300 kişi ile Bodrum'a doğru hareket ettiğini, Trabzon Vapuru'nun ise 1.200 kişi ile yola çıktığı haber verilmişti. Hâkimiyet-i Milliye, 7 Kanûn-ı sâni 1924.

39 İleri, 31 Kanûn-ı sâni 1924.

40 İleri, 31 Kanûn-ı sâni 1924.

ve 93 ailesi de Hanya'dan olmak üzere toplam 901 kişilik bir kafilе hareket etmişti.⁴¹ 901 kişilik kafilе, 9 Şubat 1924'te Darıca'ya varmış ve ahali tarafından merasimle karşılanmıştı.⁴² Ayrıca Ocak ayı sonunda Hanya'dan Türkiye Vapuru'yla 2.500 kişilik bir kafilе İstanbul'a doğru hareket etti.⁴³ Şubat ayı içerisinde, Kandiyе'den Mersine Sakarya vapuruyla 3.000 kişilik bir kafilе geldi. Mersin ve Tarsus'ta iskân edilecek olan 1.500 kişi, Mersin'deki misafirhanede üç gün dinlendikten sonra emvâl-i metruke hanelerine iskân olundular. Diğer 1.500 kişinin 500'ü, İçel civarına, 1.000 kişi de Taşucu limanına sevk edildi.⁴⁴

Mübâdeleye Tabi Giritli Göçmenlerin Çanakkale'ye Getirilişi

1923 yılının Aralık ayından itibaren Giritli mübâdil ve göçmenler Türkiye'ye gelmeye başladılar. Muhtelit Mübâdele Komisyonu Tevfik Rüştü Bey de Giritli mübâdil ve göçmenlerin en geç 1924 Mayısına kadar sevk işlemlerinin tamamlanacağını önceden Türk Hükümeti'ne bildirmişti. Giritli mübâdillerin, Aralık, Ocak ve Şubat döneminde oldukça büyük bir bölümü Anadolu'ya sevk edildi. Ada içerisinde az bir göçmen kalmıştı. Fakat Giritli mübâdiller, bazı vapurlara binmek istemiyorlardı. Çünkü bu vapurların Türkiye'de kendileri için verimli olmayan yerlere gideceklerini düşünüyorlar ve başka vapurlara binmek istiyorlardı. Bu tür olaylar vapurların geç yola çıkmalarına neden olduğu gibi şikâyete de sebebiyet veriyordu. Giritli mübâdillerin vapurların hareketlerine engel olan istekleri, Kandiyе irkab iskelesinde Çeşme ve Urla'ya 558 bağcı ailesini götürmeyi bekleyen Amid Vapuru'nun kömürünün bitip karaya oturmasına yol açtı.⁴⁵ *Sada-yı Hak Gazetesi*, Amid vapurunun karaya oturmasının nedeninin, hava muhalefeti olduğunu ve Giresun Vapuru'nun da Amid Vapuru'nun yerine Kandiyе'ye gönderildiğini yazıyordu.⁴⁶

Teşvikiye Vapuru da 10 Mart 1924'te Hanya'ya varmış fakat bu tür gecikmelerden dolayı 19 Martta Çanakkale'ye doğru hareket edebilmişti. Böylece vapur on gün içerisinde irkab işlemlerini bitirip ancak yola çıkabildi.⁴⁷ Teşvikiye Vapuru Resmo'dan 1.235 ve Hanya'dan aldığı 1.265 Giritli mübadiller ile Çanakkale'ye doğru hareket

41 *Hâkimiyet-i Milliye*, 3 Şubat 1924; *Tanin Gazetesi* kafiledeki toplam kişi sayısını 890 olarak vermiştir. *Tanin*, 2 Şubat 1924.

42 *Tanin*, 10 Şubat 1924.

43 *Tanin*, 4 Şubat 1924.

44 *İleri*, 20 Şubat 1924.

45 *BCA, MGM*, 30.1.0/ 123. 877. 5., 21-22 Mart 1924; *BCA, TİGM*, 272. 1.4/ 76. 28. 31., 10 Mart 1924.

46 *Sada-yı Hak*, 20 Mart 1924.

47 *BCA, MGM*, 30.1.0/ 123. 877. 5., 21-22 Mart 1924.

etti ve bunların 1.177'si Çanakkale'ye ihraç edildi.⁴⁸ 2.500 kişi yüklü olarak yola çıkan vapurdan Çanakkale'ye 1.177 kişinin inmesi, ancak diğer kesimin başka bir ihraç iskelesine indirilmesiyle açıklanabilir. *Tanin* gazetesi de Teşvikiye Vapuru'nun hareketiyle ilgili bir haber vermiş, fakat 3 Mart 1924 sayılı nüshasında verdiği haberde vapurun Girit'ten 2.500 kişi ile hareket ettiğini yazmıştı. Resmi makamlar ise vapurun 19 Martta hareket ettiğini bildiriyordu. Gazete, vapurun yola çıkma zamanının ertelendiğini haber almamış olabilirdi. Aynı haberin devamında, vapurun Çanakkale'yi geçtiği ve 4 Martta İstanbul'a varacağı yazılmıştı.⁴⁹ Gazete haberlerine rağmen resmi belgelere göre Çanakkale'ye 1.177 Giritli mübâdil indirildi. İhraç iskelesi olarak ta Çanakkale görünüyordu.⁵⁰ Burada bulunan misafirhanede dinlendirildikten sonra, iskân edilecekleri yerlere doğru yola çıkarıldılar.

Giritli mübâdil ve göçmenlerin Anadolu'ya nakledilmesine devam ediliyordu. Mayıs ayı içerisinde gazete haberlerinde Hanya'dan gelen göçmenler hakkında haberler vardı. Fakat haberler biraz farklıydı. Bir gazeteye göre Hanya'dan 1.400 göçmen getirilmiş, bunlardan bir kısmı Yalova iskelesine indirilmişti. Buradan iskân yerleri olan Tuzla'ya sevk edilmişlerdi. Bir kısmı da Darıca'ya gönderilmişti. Kalanlar ise vapurla birlikte kömür almak üzere İstanbul'a gitmiş ve perişan bir halde vapurda beklemişlerdi. Bunlar da Darıca'da iskân edilmek istiyorlardı. Fakat resmi olarak iskân yerleri Çanakkale olduğu için oraya sevk edileceklerdi.⁵¹ Diğer bir gazete de ise, 15 Mayıs itibarıyla Hanya'dan İstanbul'a 1.100 göçmenin geldiği yazılıyordu. Bunların bir kısmı Darıca'ya ve diğer kısmı da Çanakkale'ye sevk edilecek deniliyordu.⁵² Fakat elimizde Çanakkale'ye gelmiş olan bu Giritli mübâdiller hakkında resmi bir kayıt olmadığı için kaç kişi oldukları ve nerelerde iskân edildiklerini bilemiyoruz. Teşvikiye Vapuru'yla Çanakkale'ye gelen 1.177 Giritli mübâdil hakkında yerel ve ulusal arşivlerden elde edilen belgelere göre daha sonra bilgi vereceğiz.

Mayısın son haftasında Yunan bandıralı taşıyan Hiyos Vapuru'yla Hanya'dan Ayalığa 350 kişilik son kfile de gelmişti.⁵³ Giritli mübâdillerin adadan tahliyesi, Tevfik Rüştü Bey'in dediği gibi Mayıs ayı sonunda tamamlandı. Mübâdele, İmâr ve İskân Vekâleti Girit'teki irkab heyetinin lağvedildiğini ve 29 Mayıs'ta Girit'ten hareket et-

48 *BCA, TİGM*, 272. 1.4/ 76. 28. 31., 10 Mart 1924.

49 *Tanin*, 3 Mart 1924.

50 *BCA, TİGM*, 272. 1.4/ 76. 28. 31., 10 Mart 1924.

51 *İleri*, 18 Mayıs 1924.

52 *Sada-yı Hak*, 15 Mayıs 1924.

53 *Tanin*, 29 Mayıs 1924; *Sada-yı Hak*, 30 Mayıs 1924.

tiğini Atina'daki Muhtelit Mübâdele Komisyonu Türk Heyet-i Riyaseti'ne bildirdi.⁵⁴ Gazetelerde de, Girit'te mübâdele edilecek göçmen kalmadığı, sadece 600 kişilik bir kafilenin işlerini bitirdikten sonra kendi paralarıyla gelecekları ve görevi sona eren irkab heyetinin de son katile ile Ayvalık'a geldiği haber verilmişti.⁵⁵

Mübâdele, İmâr ve İskân Vekâleti'nin aylık verdiği beyanatta, Nisan ayı içerisinde Girit'ten gelen mübâdil ve göçmen gösterilmemişti. Mayıs ayı içerisinde Girit'ten sevk yapıldığı görülmüyordu. Vekâlet basına verdiği beyanatta, mübâdelede, ahalinin sevk edilmesinin 1924 yılının Ekim ayında sona ereceğini açıklıyordu.⁵⁶ Bundan sonra göçmenlere emlak ve mal dağıtım işlemlerinin başlayacağı bildiriliyordu. 1924 Ekim ayına gelindiğinde Yunanistan'daki insan nakli büyük ölçüde tamamlandı. Kavalâ, Drama, Kayalar ve Kozana'daki ara komisyonlar kaldırıldı. Selanik ve Epir'de birer komisyon kalmıştı. Bu komisyonlar özel nedenlerle geciken bazı ailelerin nakil işlemlerini yapıp Türkiye'ye dönecekti. Nakil işlemleri özel sorunlar nedeniyle 1925 yılının ilk aylarına kadar uzadı.⁵⁷

İşte mübâdeleyle ya da daha önce çeşitli şekillerde gelip Anadolu'ya yerleşen ve geçimlerini sağlayan Giritli göçmenler, Rumca konuştukları için genel nüfus sayımlarında da "Rumca konuşan" nüfus içerisinde gösterilmişlerdi. 1927 yılı sayımlarında Türkiye sınırları içerisinde Rumca konuştuğunu açıklayan 119.822 kişi bulunmaktaydı. Bunların 91.902'si İstanbul'da, diğerleri ise Çanakkale (7.938), İzmir (7.531), Balıkesir (1.513), Antalya (1.324) ve Aydın'da (1.322) yer almaktaydı. Çanakkale'ye bağlı Bozcaada'nın nüfusunun %61'i olan 1.000 kişi ile İmroz nüfusunun %97,5'i olan 6.555 kişi Rum'du. Diğer Rumca konuşan nüfus, Türkiye sınırlarına mübâdele ile gelmiş kişiler ya da gözden kaçmış Rumlardı.⁵⁸ Başka bir araştırmaya göre 1965 yılında Türkiye'de yapılan nüfus sayımlarında, Giritlilerin yaşadığı bölgelerde ana dili Rumca olan 2.600'e yakın kişi tespit edilmişti. İzmir bölgesinde bulunan bu kişilerden 898'inin 262'si Hıristiyan olarak belirlenmişti. Giritli Müslümanların Anadolu coğrafyasında Akdeniz ve Ege kıyılarında bulunan yerleşim yerleri, Çanakkale'den Hatay'a kadar uzandığı gibi, Marmara Denizi'nin güney kıyılarından İstanbul'a değin uzanmaktaydı.⁵⁹

Bu kadar geniş bir coğrafyada yerleşen Giritli göçmenler gittikleri şehirlerde ziraat faaliyetlerinin gelişmesinde pay sahibi oldular. Özellikle bağcılık, bahçecilik ve zeytincilik gibi alanlarda önemli katkılar sağladılar.⁶⁰

54 *BCA, TİGM*, 272. 1.1/ 18. 86. 5, 9 Haziran 1924.

55 *Tanin*, 1 Haziran 1924; *İleri*, 1 Haziran 1924.

56 *Tanin*, 18 Mayıs 1924.

57 Arı, *a.g.e.*, s. 92-93.

58 Fuat Dünder, *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar*, Doz Yayınları, İstanbul 1999, s. 125.

59 P. Alford Andrews, *Türkiye'de Etnik Gruplar*, Çev. Mustafa Küpüşoğlu, İstanbul 1992, s. 204.

60 Orhan Türkođan, "Seçilmiş Bazı Yerli ve Göçmen Zümreleri Üzerinde Sosyal Değişme Modelleri II", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII, 3-4, 1963, s. 126-127.

Çanakkale Bölgesine Getirilen Giritli Mübâdil Göçmenlerin Yerleştirilmesi ve Üretici Duruma Getirilmeleri

Girit'in Hanya şehrinden mübâdeleye tabi olarak 22 Mart 1924'te gelen göçmenlerden 176 aile 582 nüfus Çanakkale merkezde, 127 aile 519 nüfus da Küçükkuuyu'da iskân edildi. Giritli mübadillere arazi, ev, mağaza, dükkân, ziraat aleti, tohumluk ve ağaç verildi.⁶¹ Ayrıca Lâpseki kazasında, 15 aile 45 nüfustan oluşan Girit göçmeni vardı.⁶² Bu 15 aileye dağıtılan mallar hakkında bir bilgi elde edilememiştir. Göçmen Esas Defterinde, Çanakkale merkeze ve Küçükkuuyu'ya gelen Giritli mübâdiller hakkında geniş bilgi yer almaktadır. Fakat Lâpseki'deki Giritli göçmenlerden biri hakkında ve mübâdeleye tabi olmadan Bozcaada'ya yerleştirilen Giritlilerin durumuna dair Cumhuriyet Arşivi'nde belgeler ve bir gazetede haber tespit edilmiştir.

Mübâdele kapsamına girmeyen ve Girit'in Kandiye şehrinden gelen bağcılar Bozcaada'ya yerleştirilmişlerdi. *Tanin Gazetesi* de bu göçmenler hakkında verdiği haberde şöyle diyordu:

*"Mübâdeleye tâbi" olmayan muhâcirlerle mübâdeleye tâbi olup ta Yunanistan'da emlakı olmadığı için memleketimizde mukâbeleten emvâl ve emlâke tesâhub etmek hakkını hâiz bulunmayan bağcılarla Kandiye'nin bağlı mahallerde iskân edilmeleri karâr-gîr olmuştur. Bu gibiler tercihen Bozcaada'ya gönderilecektir.*⁶³

Bu bağcıların Bozcaada'ya gönderilmesindeki amaç, adayı terk eden Rumlardan kalan bağların bir an evvel üretime kazandırılmasıydı. Bağcılıktan en iyi anlayan göçmenler Giritlilerdi. Bozcaada Mülkiye Müfettişliği de 23 Teşrin-i evvel 1923'te Dâhiliye Vekâleti'ne çektiği telgrafta, Rumlardan kalan bağların bakımsızlık nedeniyle harap olacağını belirtip buraya mübâdeleye gayri tabi göçmenlerden bağcılıktan anlayan 300 hanenin gönderilmesini istemişti.⁶⁴ Dâhiliye Vekâleti İdare-i Umumî Müdüriyeti de, 28 Teşrin-i sâni 1923 tarihinde Mübâdele, İmâr ve İskân Vekâleti'ne tezkire göndererek durumu bildirdi.⁶⁵ İskân Vekâleti, 1 Teşrin-i sâni 1923'te cevap verdi. Cevapta şöyle denilmiştir:

*"Bozcaada'da Rumlardan metrûk bağlar hüsn-i hâlde muhâfazaları için İstanbul Vilâyeti dâhilinde bulunan mübâdeleye gayri-tâbi mahaller ahâlîsinden bağcılığa vâkıf üç yüz nüfûs bi't-tefrik mahall-i mebhûsâneye âcilen izâmları lüzûmunun İstanbul Vilâyeti'ne tebliğ kılındığı arz olunur."*⁶⁶

61 *Göçmen Esas Defteri*, 1927 Yılı Mübâdil Göçmenlere Ait Fihrist Çanakkale, s. 1-59; 70-110.

62 Çanakkale Valiliği, 1967 *Çanakkale İl Yıllığı*, İstanbul, s. 40.

63 *Tanin*, 6 Kanûn-ı sâni 1924.

64 Bozcaada Mülkiye Müfettişliği'nden çekilen telgrafın sureti için. Bkz. *BCA, TİGM*, 272.1.1/16. 70. 16., 28 Teşrin-i evvel, 1923.

65 Dâhiliye Vekâleti'nden İskân Vekâleti'ne gönderilen tezkire için. Bkz. *BCA, TİGM*, 272.1.1/16. 70.16., 31 Teşrin-i evvel 1923.

66 İskân Vekâleti'nin tezkireye verdiği cevap için. Bkz. *BCA, TİGM*, 272.1.1/16. 70.16., 1 Teşrin-i sâni 1923.

İstanbul Vilâyeti, Dâhiliye Vekâleti İdare-i Umumî Müdüriyeti Umumiyesi aracılığıyla verdiği cevapta, “Çanakkale mıntıkasına esâsen Giritliler gönderileceğinden Bozcaada için başka muâmele ifâsına hâcet kalmadığı ve keyfiyyetin vekâlet-i celîlerine arz edildiği işâr edilmiştir” şeklinde bir açıklama yaptı.⁶⁷ Mübâdele, İmâr ve İskân Vekâleti, İstanbul Altıncı İskân ve İmar Mıntıkası Müdüriyeti’ne, 27 Kanûn-ı evvel 1923’te gönderdiği tahriratla, Bozcaada’nın mübâdeledeki durumunu bildirerek şöyle demişti: “Bozcaada’da emvâl-i metrukke mübâdeleye gayr-i tâbi’ olup bunların bi’l-âhire eshâbının gelmesi de muhtemel olduğundan buraya mübâdeleye tâbi’ sâhib-i emlâk halkın gönderilmesi gayr-i muvafıktır.”⁶⁸

Bu belgelerden de anlaşıldığı üzere, Çanakkale bölgesine mübâdeleye tabi Giritli göçmenler geldiği gibi, mübâdeleye gayri tabi Giritli göçmenlerde gelmiş ve yerleştirilmişlerdi. Fakat mübâdeleye gayri tabi olan Giritli göçmenler, emvali metrukkesi mübâdele kapsamında olmayan Bozcaada’ya yerleştirildiler ve burada bağcılığın gelişmesini sağladılar.

Ayvacık-Küçükkuyu’da mübâdele kapsamında olan Giritli göçmenlerin durumunu kontrol etmek için, 1924 yılında Çanakkale valisi olan İsmail Hakkı Bey, aynı yılın Ekim ayında Küçükkuyu’da iskân teftişinde bulundu ve bu teftiş ile ilgili raporu Toprak İskân Genel Müdürlüğü’ne gönderdi. Raporda, Küçükkuyu’da bulunan Giritli mübâdillerle Midillili göçmenler hakkında geniş bir şekilde bilgi verilmişti. Midilli göçmenlerin 1912 yılında buraya geldikleri ve bundan dolayı köylerde ve kasabada iyi evlere yerleşmiş oldukları belirtilmişti. Giritliler ise, mübâdeleye tabi olarak daha sonra geldikleri için, onlara harap olmuş ve tamir isteyen evler kalmıştı. Yardım paralarıyla bu evlerden bazılarının birer odaları tamir edilerek, Giritli mübâdiller buralara yerleştirildiler. Girit ve Midillililer, genellikle nahiye merkeziyle, Adatepe ve Çetmikebir köylerinde iskân olunmuşlardı. Fakat Giritli mübâdillerden birçoğu bu köylerde iskân edilmek istememişler ve nahiye merkezinde kalmak istemişlerdi. Fakat komisyon, merkezde fazla ev bulunmadığı için iki aileyi bir eve yerleştirmişti. Ayrıca bazı Giritli mübâdiller, merkezde kendi paralarıyla tamirat yaptırarak mağazalarda iskân edildiler. Buna rağmen nahiye merkezinde, on beş Giritli mübâdil ailesi, kendilerine köylerde yer gösterildiği halde, buralara gitmek istemediklerinden dolayı açıkta kalmışlardı. Daha sonra bu kişiler akrabalarının yanlarına sıkışık bir şekilde yerleştiler. Devlet yine de bunlara istedikleri zaman köylerde gösterdikleri hanelere gitme hakkı tanıdı. Vali, buradaki Girit ve Midillililere kanunlara ve kurallara göre

67 İstanbul Vilâyeti’nin cevabı. Bkz. *BCA, TİGM*, 272.1.1/16. 70.16., 24 Kanûn-ı evvel 1923.

68 İskân Vekâleti’nden İstanbul İmar ve İskân Mıntıkası Müdüriyeti’ne tahrirat için. Bkz. *BCA, TİGM*, 272.1.1/16. 70.16., 27 Kanûn-ı evvel 1923.

tevziat ve taksimat yapıldığını ve bu sayede mübâdil ve göçmenlerin müstahsil bir hale getirildiklerini de ifade ediyordu.⁶⁹

Çanakkale’de Eylül ve Ekim 1924’te yapılan iskân teftişlerinde, Yunanistan’ın her yerinden gelen mübâdil ve göçmenlerin Armudköy, Ezine, Bayramiç, Küçükkuşu, Biga, Lâpseki ve Çanakkale merkezde, tek tek evlere yerleştirildikleri, kendilerine arazi dağıtım kurallarına göre Çanakkale’de arazi, Küçükkuşu’da zeytinlik ve bahçe verildiği, raporlarda belirtiliyordu. Ayrıca Biga’da arazinin ve göçmenlerin çok olması nedeniyle dağıtımın zor yapıldığı, bu yüzden iki komisyon daha kurularak tevziat ve taksimatın sona erdirilmesi için Mübâdele, İmâr ve İskân Vekâleti bilgilendirilmişti. Ezine’de de memur eksikliği nedeniyle tevziat ve taksimatın sona erdirilemediği, bunun üzerine kaymakamlıktan bir iskân memuru gönderilerek Ocak 1925’e kadar dağıtımın sona erdirilmesinin sağlandığı ifade edilmişti. Vilâyet genelinde ise tevziat ve taksimat işlerinin çok kısa süre içerisinde biteceği de aynı raporda bildiriliyordu.⁷⁰

Giritli Mübâdil Göçmenlere Dağıtılan Arazi, Gayrimenkul ve Evler

Talimatla belirlenen oranlar nispetinde her göçmen emvâl-i metrukeden ya da devletin göstereceği arazilerden payına düşeni alacaktı. Çanakkale’de bu göçmenlerin yerleştirileceği iskân mıntıklarından olup geniş arazi, bağ, bahçe ve zeytinliklere sahipti. Toprak İskân Genel Müdürlüğü’ndeki bilgilere göre Çanakkale bölgesinden firar eden ve kaybolan 9.565 erkek ve 9.056 kadın Rum nüfus bulunmaktaydı. Bu Rumlardan kalan emvâl-i metrukelerin türleri, adetleri ve değerleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:⁷¹

---

69 *BCA, TİGM, 272. 1.1/ 19. 96. 14., 6 Ekim 1924.*

70 *BCA, TİGM, 272. 1.2/ 44. 65. 6., 31 Kanûn-ı sâni 1925.*

71 *BCA, TİGM, 272. 1.0/ 2. 13. 7., 23 Aralık 1924; Bkz. Tablo-1.*

Tablo 1. Toprak İskân Genel Müdürlüğü'ne Göre Çanakkale Bölgesinden Firar Eden ve Kaybolan Rumlardan Kalan Emvâl-i Metruke ve Değerleri (1924 Yılı)

Emvâl-i Metruke	Adet	Değeri (Lira)
Hâne	1.996	226.463
Han	1	800
Dükkân	391	34.891
Fırın	44	8.547
Mağaza	158	25.831
Değirmen	5	946
Muhtelif Mal	96	9.846
Bağ	3.574	33.938
Arsa	412	28.273
Zeytinlik	343	15.468
Bahçe	4	6.446

Toprak İskân Genel Müdürlüğü'nün 1927 tarihli bir belgesine göre Çanakkale'de mübâdeleye tabi emvâl-i metrukede iskân olunabilecek göçmen hane sayısı 1.739 ve buna karşılıklıta göçmen nüfusu 4.856 kişiydi.⁷² Girit'ten gelen mübâdil göçmenlerde Çanakkale'de genellikle bu emvâl-i metrukeye yerleştirilmişlerdi.

Çanakkale Merkez

Merkezdeki Giritli ailelerin sayısı 176 olup nüfusları 582 idi. Bunlardan 61 ailenin de mesleği belirtilmemişti. Çanakkale merkezde yerleşen Giritlilerin, *Göçmen Esas Defteri'*ne göre meslekleri, aile sayıları ve aldıkları araziler aşağıdaki tabloda verilmiştir.⁷³

Tablo 2. Çanakkale Merkeze Yerleşen Giritli Mübâdil Göçmenlere Göçmen Esas Defteri'ne Göre Dağıtılan Araziler

Meslekler ve Aile Sayıları	Dereceye Göre Verilen Arazinin Cinsi ve Miktarı (Dekar)												Zeytin Ağacı (Adet)	
	Tarla			Bağ			Bahçe			Zeytinlik				
	İyi	Orta	Aşağı	İyi	Orta	Aşağı	İyi	Orta	Aşağı	İyi	Orta	Aşağı		
Amele (5)	19	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Arabacı (2)	8	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ayakçı (1)	4	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Bahçıvan(11)	38	160	18	3	9	-	1	-	-	3	1	2	68	

72 BCA, *TİGM*, 272. 1.1/23.121.10, 2 Kanûn-ı evvel 1927.

73 Bkz. Tablo-2; Tabloda "mesleği belirtilmemiş" olanlar *MB* kısaltması ile gösterilmiştir.

Çanakkale Merkez ve İlçelerine Yerleştirilen Giritli Mübâdil Göçmenler

Bakkal (3)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Balıkçı(4)	19	9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Berber (2)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Boyacı (1)	11	25	15	5	-	-	-	-	-	-	-	-	16	
Çoban (1)	25	2	17	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Duvarcı(7)	21	56	-	-	3	-	-	-	-	-	1	-	15	
Dülger (1)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Emlâk sahibi(3)	-	27	-	12	3	-	-	5	-	-	44	-	-	
Ev işleri (2)	9	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Fırıncı (1)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Hamal (5)	18	8	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	9	
Kahveci (5)	2	35	-	-	2	-	-	-	-	2	-	-	32	
Kaptan (5)	16	8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Kasap(10)	29	10	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Kâtip (2)	4	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Kavas (1)	5	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Kolcu (1)	5	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Kunduracı(2)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Kuyumcu (3)	-	18	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	12	
Makinist (2)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Marangoz(4)	15	20	47	-	3	-	-	-	-	1	-	-	15	
Meyveci (1)	6	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Muallim (2)	4	2	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	
Rençper (7)	40	67	42	-	7	-	-	-	-	1	-	-	31	
Saatçi (1)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Sandalcı (2)	5	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Sebzeci (2)	10	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Simsar (3)	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Terzi (4)	7	2	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Tüccar (1)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Tüfekçi (1)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Zürra (7)	20	62	-	-	5	-	-	1	-	1	-	-	24	
MB (61)	124	277	58	5	27	-	-	-	-	3	1	-	121	
Toplam(176)	469	818	197	29	63	-	-	1	6	-	11	47	2	343

Çanakkale'ye gelen bazı Giritli mübâdil göçmenler çift meslek sahibi olarak kayıt altına alınmışlardı. Zürralardan biri kasaplık, kasaplardan biri simsarlık, biri de bahçıvanlık, duvarcılardan biri aşçılık, marangozlardan biri dülgerlik, rençperlerden biri şemsiyecilik, ikisi bahçıvanlık, amelelerden biri sebzeçilik, hamallardan biri arabacılık, makinistlerden biri otomobilcilik, terzilerden biri aşçılık, muallimlerden biri memurluk yapıyor görünüyordu.

Mübâdil göçmenlere dağıtılan evlerin büyük çoğunluğu birer odalı olarak gösterilmişti. İki, üç, dört, beş ve yedi odalı evlerinde dağıtıldığı defterde kayıtlıydı. Çanakkale merkezde Giritli mübâdil göçmenlere dağıtılan ev miktarı 169 olup bunlardan 118 adedi tek odalı, 35 adedi iki odalı, 11 adedi üç odalı, 2 adedi dört odalı, 2 adedi 5 odalı ve 1 adedi yedi odalıydı. Gelir getiren gayrimenkuller arasında çoğunlukla

dükân bulunuyordu. 22 adet dükân dağıtılmıştı. Ayrıca mübâdil göçmenlere verilen evlerin üstünde ve altında olmak üzere, “fevkânî” ve “tahtânî” dükânlar şeklinde belirtilen gayrimenkuller de vardı. Bunlardan üstte (fevkânî) olanların sayısı 3, altta (tahtânî) olanların sayısı 2 idi. İki de tahtânî mağaza bulunuyordu. Bir adet de normal mağaza vardı. 3 kahvehâne, 1 tane hane altında eczane ve birde kahvehâne barakası göçmenlere dağıtılmıştı.

Ayvacık-Küçükkuyu

Ayvacık-Küçükkuyu’da yerleşen Giritli mübâdil göçmenlerin “Göçmen Esas Defterine” göre meslekleri, aile sayıları ve aldıkları mallar şu şekildeydi:

Ayvacık Tokaçi mevkiinde 1, Küçükkuyu merkezde 55, buraya bağlı olan köylerden Büyük Çetmi’de 16, Küçük Çetmi’de 27, Adatepe’de 26 ve Çetmi Kebir’de 1 olup ve bir de tam olarak nerde oldukları bilinmeyen ama bu muntıkada iskânları görünen bir aile ile toplam 127 aile ve 519 nüfus Giritli buralarda iskân edilmişlerdi. Bunlara 105 ev, 1 dükân verilmişti. Mesleği belirtilmiş olanlar arasında, 3 zürra, 4 kahveci, 2 bakkal, 1 esnaf, 1 semerci, 1 memur, 1 umur-ı beytiye (ev işleri), 1 ayak işçisi, 2 eczacı, 2 kunduracı, 1 kasap, 1 dülgere bulunuyordu. Zürralardan biri Ayvacık-Tokaçi’nde, eczacılardan biri ile kunduracılarından biri Küçük Çetmi Köyü’nde ve bir kasap ile bir dülgere ise Adatepe Köyü’nde iskân edilmişlerdi. Diğer mesleği belirtilenler Küçükkuyu merkezdeydiler. 107 ailenin mesleği belirtilmemişti. Bu ailelerden 40’ı Küçükkuyu merkezde, 16’sı Büyük Çetmi’de, 25’i Küçük Çetmi’de, 24’ü Adatepe’de ve biri Çetmi Kebir Köyü’nde iskân edilmişti. Mesleği belirtilmemiş olanların çoğunun ziraat işçisi olduğu düşünülebilir. Ayrıca merkeze gelenler gibi burada çift meslekli gösterilenler de bulunmuyordu. Mesleği belirtilenlerin hepsi tek iş yapıyor gösterilmişlerdi. Bu göçmenlere, belirlenen kurallar oranında arazi taksimatı da yapılmıştı.⁷⁴

---

74 Bkz. Tablo-3; Tabloda “mesleği belirtilmemiş” olanlar *MB* kısaltması ile gösterilmiştir.

Tablo 3. Ayvacık-Küçükkuyu'ya Yerleşen Giritli Mübâdil Göçmenlere Göçmen Esas Defteri'ne Göre Dağıtılan Araziler

Meslekler ve Aile Sayıları	Dereceye Göre Verilen Arazinin Cinsi ve Miktarı (Dekar)									Verilen Arazinin Cinsi ve Miktarı (Adet)			
	Zeytinlik			Bağ			Bahçe			Bağ	Bahçe	Zeytinlik	Arsa
	İyi	Orta	Aşağı	İyi	Orta	Aşağı	İyi	Orta	Aşağı				
Ayakçı(1)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Bakkal (2)	7	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	1	-
Dülger(1)	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-
Eczacı (2)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	3	-
Esnaf (1)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2	-
Ev işleri(1)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Kahveci(4)	30	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	1	-
Kasap(1)	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	3	-
Kunduracı(2)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3	1
Memur(1)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-
Semerci(1)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Zürra (3)	12	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	3	-
MB (107)	261	-	-	-	5	-	40	-	-	15	45	127	11
Toplam(127)	311	-	-	-	6	-	42	-	-	15	59	146	12

Çanakkale merkez ve Ayvacık-Küçükkuyu'da yerleşen mübâdeleye tabi Giritli göçmenler bu bölgede fazla bulunan zeytinlik ve bağ yerinden çokça almışlardı. Çanakkale merkezde iskân olunanlara, dükkân ve mağaza gibi emvâl-i metrukelerin yanında çeşitli cinslerde verilen araziler de, Girit'ten gelen mübâdil göçmelerin ziraat ve bağcılıkla meşgul olduklarını gösteriyordu. Ayvacık-Küçükkuyu'ya yerleşenlerin büyük çoğunluğunun aldıkları mallara bakıldığında onların bu bölgede iskân olmalarının amacının burada zeytinciliği ve bağcılığı geliştirmek olduğu görülüyordu.⁷⁵

Devlet İstatistik Yıllığı'na göre 1921-1928 yılları arasında Çanakkale'ye gelen ve yerleştirilen göçmenler 11.638 kişiydi. Türkiye toplamı ise 463.534'tü. Çanakkale'nin Türkiye geneli içindeki payı yaklaşık olarak %2,5'ti. Mübâdillerin Türkiye'ye en çok geldikleri yıllarda, Çanakkale'ye 1923'te 219, 1924'te 7.866, 1925'te ise 1.778 kişi gelmişti.⁷⁶ *Onbeşinci Yıl Kitabı*'nın verilerine göre, 1924-1934 yılları arasında Çanakkale'ye gelen mübâdillerin aile, nüfus ve aldıkları malların rakamları şöyleydi: Aile adedi: 2.143, Aile Nüfusu: 9.646, Hane: 2.709, Dükkân: 152, Arsa: 8, Tarla: 87.894, Bağ: 1.091, Bahçe: 3.492. Yine aynı kitaba göre, 1923-1934 yılları arasında

⁷⁵ *Göçmen Esas Defteri*, s. 70-110.

⁷⁶ DİE, *İstatistik Yıllığı II-1929*, Ankara 1929, s. 64.

Çanakkale'ye gelen muhacir ve mültecilerin aile, nüfus ve aldıkları malların rakamları da şu şekilde idi: Aile adedi: 272, Aile nüfusu: 1.084, Hane: 247, Dükkân: 5, Arsa: 148, Tarla: 13.801, Bahçe: 404.⁷⁷

Arazi ve Gayrimenkul Dağıtımında Karşılaşılan Sorunlar ve İç Göçler

1924 yılı içerisinde Çanakkale'deki Giritli mübâdil göçmenler arasında, arazi ve mal dağıtımıyla ilgili sorunlar yaşanmaya başlandı. Kasım 1924'te, Giritli mübâdil göçmenlerden Beygakizade Salih ve on üç arkadaşı kendi aralarında toplanarak, Ankara'da Baş Vekâlet ve Dâhiliye Vekâleti'ne aynı dilekçeden birer tane göndermiş ve kendilerine yapılan haksızlığı dilekçelerinde açıklayıp aldıkları malların az olduğu ve daha fazla mal istediklerini belirtmişlerdi.⁷⁸

Bu dilekçe üzerine Dâhiliye Vekâleti, Çanakkale Vilâyeti'ne durum hakkında bir açıklama yapması için, 14 Kanûn-ı evvel 1924'te bir tahrirat gönderdi. Çanakkale Vilâyeti'ne bağlı İskân Müdüriyeti, tahrirata verdiği cevapta, Beygakizade Salih ve on üç arkadaşının durumları hakkında bir araştırma yaptıklarını ve göçmenlerin haklarından fazla emlak ve arazi aldıklarını, fakat bunların verilenleri yeterli bulmayıp Dâhiliye Vekâleti'ni ve Baş Vekâleti rahatsız ettiklerini belirtiyordu.⁷⁹ Ayrıca en önemli bilgi son şikâyetçi göçmen hakkındaydı. Çanakkale İskân Müdüriyeti, Nalburcuzade Mercan adındaki göçmenin vilâyette kaydı bulunmadığını ve iskân mıntıkasının Çanakkale olmadığını tespit etmişti.⁸⁰

Giritli mübâdil göçmenlerin daha sonraki yıllarda da arazi sorunları devam etti. 1926 yılında Küçükkuşu'daki Girit ve Midilli mübâdillerinden bazıları birleşerek Dâhiliye Vekâleti'ne bir dilekçe gönderdiler. Dilekçede şikâyetçi mübâdiller, Küçükkuşu ve bölgesinde zeytin ağacı yetiştirmek için zeytinlik alanlarının Edremit'tekilerden daha az olduğunu düşündüklerini yazmışlardı. Bölgenin tarım arazisinin yetersiz olmasından dolayı geçimlerini sağlayamayacakları konusunda serzenişte bulunmuşlardı. Asıl şikâyet konuları ise, kendilerine iskânları sırasında hakları olarak verilen ağaçların yanı sıra, bir süre sonra kira suretiyle iskân hakkı harici aldıkları bir miktar ağaçların kendilerinden geri alınmak istenmesiydi. Mübâdiller, sonradan kira yoluyla verilen bu ağaçların kendilerinden alınmayacağına dair resmi bir tebligata güvenerek

77 Cumhuriyet Halk Partisi, *Onbeşinci Yıl Kitabı*, Ankara 1938, s. 398-399.

78 Giritli göçmenlerin Baş Vekâlet'e ve Dâhiliye Vekâleti'ne gönderdikleri dilekçe için. Bkz. *BCA, TİGM*, 272.1.2 / 43. 59. 31., 30 Teşrin-i sâni 1923.

79 Çanakkale Vilâyeti İskân Müdüriyeti'nden Dâhiliye Vekâleti'ne verilen cevap için. Bkz. *BCA, TİGM*, 272.1.2 / 43. 59. 31., 30 Kanûn-ı evvel 1924.

80 Çanakkale Vilâyeti İskân Müdüriyeti'nden, Dâhiliye Vekâleti'ne gönderilen tahrirata eklenmiş şikâyetçi göçmenlerin aldıkları malları gösterir tablo. Bkz. *BCA, TİGM*, 272.1.2 / 43. 59. 31., 30 Kanûn-ı evvel 1924.

harç ve borç içinde bu ağaçları kiraladıklarını ve ilk ürünlerini de bu yıl içerisinde alacaklarını ve eğer ağaçlar geri alınır ise, perişan bir hale düşeceklerini belirterek gerekli bilgilerin verilmesini ve mübâdil göçmenler hakkında tedbirler alınmasını istedikler.⁸¹

Dâhiliye Vekâleti 11 Mart 1926'da Çanakkale vilâyetine telgraf çekerek durum hakkında bilgi istedi. Çanakkale Vilâyeti İskân Müdüriyeti de 27 Nisan 1926'da durum hakkında bilgi verdi. İskân Müdüriyeti, Küçükkuşu'da iskân olunan 269 hane göçmene arazi talimatnâmesine ve göçmenlerin nüfuslarına göre zeytin ağacı dağıtımını yaptığını, bundan başka Dâhiliye Vekâleti'nin 6 Kanûn-ı evvel 1924 tarihli talimatnamesiyle, harap olmaması için imâra ve ağaçlandırmaya açılan zeytinliklerden kira suretiyle her haneye yüz ellişer adet ağacın geçici olarak verildiğini belirtmişti. Bu mübâdil göçmenler kira yoluyla aldıkları ağaçların başka göçmenlere verilmesini istemiyorlardı. İskân Müdüriyeti ise, şikâyetçi mübâdil göçmenlerin kiralalarını ödemeleri gibi, bu yerlere başka mübâdillerden talep olduğunu bildirmiş ve Ayvacık-Küçükkuşu bölgesinde başka dağıtım yapılacak arazi de kalmadığını, geçici olarak verilen bu arazilerin geri alınarak talepte bulunan diğer mübâdillere verilmesi yönünde izin verilmesini istemişti.⁸² Dâhiliye Vekâleti, 11 Mayıs 1926'da Çanakkale İskân Müdüriyeti'ne verdiği cevapta, bu zeytinliklerin talepte bulunan diğer göçmenlere verilmesini uygun gördüğünü bildirdi.⁸³

Arazi sorunlarının yanında Giritliler emlak sorunları da yaşıyorlardı. Niğde'den Çanakkale'ye nakledilen Girit mübâdili Mehmet Zevcesi Seniyye Hanım, 10 Şubat 1926'da Çanakkale İskân Müdüriyeti'ne verdiği dilekçede, kendisine Çanakkale çarşı içinde bir kahvehâne verildiğini ve kahvehânenin tefviz evraklarının Dâhiliye Vekâleti'ne gönderilmiş olduğunu belirtip bu evrakların onaylanmasının Maliye Vekâleti'nce engellendiğini yazmıştı. Ayrıca mübâdil Seniyye Hanım, kendisinin geçimini sağlayacak durumda olmadığını ve bir an evvel bu kahvehânenin kendi üzerine geçirilmesi için komisyon kurulup kararın verilmesini istedi. Çanakkale İskân Müdüriyeti de Dâhiliye Vekâleti'ni bu konuda bilgilendirerek, mübâdil durumundan yakındığını ve bir an evvel tefviz işlemlerinin onaylanmasına izin verilmesini talep etti.⁸⁴ Dâhiliye Vekâleti 24 Temmuz 1926'da duruma bir açıklık getirerek, Seniyye Hanım'ın tefviz işlemlerinin gecikmesinin nedenini açıkladı. Seniyye Hanım'ın

81 Giritli ve Midillili mübâdillerin Dâhiliye Vekâleti'ne çektikleri telgraf için. Bkz. *BCA, TİGM*, 272.1.2 / 48. 95. 14., 6 Mart 1926.

82 Çanakkale Vilâyeti İskân Müdüriyeti'nden Dâhiliye Vekâleti'ne gönderilen cevap için. Bkz. *BCA, TİGM*, 272.1.2 / 48. 95. 14., 27 Nisan 1926.

83 Dâhiliye Vekâleti İskân Müdüriyeti Umumiyesi'nden Çanakkale İskân Müdüriyeti'ne verilen cevap için. Bkz. *BCA, TİGM*, 272.1.2 / 48. 95. 14., 11 Mayıs 1926.

84 Girit mübâdili Seniyye Hanım'ın Çanakkale İskân Müdüriyetine verdiği dilekçe ve Müdüriyetin Dâhiliye Vekâletine gönderdiği tezkire için. Bkz. *BCA, TİGM*, 272.1.3 / 79. 3. 20., 7 Temmuz 1926.

Niğde’de bıraktığı malların kendisine ait olup olmadığı konusunda araştırma yapılması için, Hariciye Vekâleti’ne bir tezkire gönderilmiş, fakat vekâlet bu yazıya cevap göndermediği için tefviz işlemlerinin geciktiği gerekçe gösterilmişti.⁸⁵

Arazi dağıtımı konusunda yapılan şikâyetlerden biri ise Lâpseki’de bulunan Giritli mübâdil Sait’in, Gazi Mustafa Kemal’e çektiği telgraftı. Telgrafta kendisinin fakir bir mübâdil olduğunu ve üç seneden beri perişan ve çaresizlik içinde beklediğini yazan Sait, arazi dağıtımı yapılırken keyfi davranıldığını da belirtmişti. Bütün bu haksızlıkların giderilmesi için Gazi Mustafa Kemal’in “bir emrinin” yeterli olacağı düşüncesinde olduğunu dilekçesinde ayrıca yazmıştı.⁸⁶ Bu dilekçe üzerine Dâhiliye Vekâleti, Çanakkale Vilâyeti’ne gönderdiği tezkirede, konunun araştırılmasını ve eğer dilekçede anlatıldığı gibi bir olay var ise, bunun kanun dairesinde incelenmesi gerektiğini bildirdi.⁸⁷ Ancak bu şikâyet ile ilgili daha sonraki gelişmeler belgelerde tespit edilememiştir.

Giritli mübâdil göçmenler arazi ve emlak dağıtımında iskân mıntıkasında kendilerine yeterince toprak ve mal verilmediğini düşünerek, iklim koşullarını beğenmeyerek ya da akraba yanında yaşama isteği gibi nedenlerle iskân mıntıklarını terk ettiler. Bu iç göçler Çanakkale bölgesinden başka vilâyetlere olduğu gibi Anadolu’dan Çanakkale’ye de olmuştu.

1925 yılında Saruhan İskân Müdüriyeti’nden, Dâhiliye Vekâleti İskân Müdüriyeti Umumiyesi’ne gönderilen tezkirede, Saruhan Vilâyeti’nde büyük miktarda Giritli mübâdil göçmenler bulunduğu bildirildi. Saruhan İskân Müdüriyeti bu göçmenlerin iskân mıntıklarının Saruhan olmadığını ve bunların burada bir süredir yaşadıklarını belirtmiş ve bu Giritli mübâdil göçmenlere ve daha sonra gelecek olanlara iskân mıntıklarının neresi olacağını söyleyebilmeleri için, Dâhiliye Vekâleti’nin kesin bir iskân mıntıkası bildirmesini istemişti.⁸⁸

Dâhiliye Vekâleti İskân Müdüriyeti Umumiyesi, Saruhan Vilâyeti’nin isteği üzerine Giritlilerin iskân mıntıkları hakkında şu bilgiyi vermişti: İskân mıntıklarını terk ederek Saruhan Vilâyeti’ne Girit’ten mübadele ile gelen muhacirlerin iskân mıntıkları, İzmir, Çanakkale’nin Küçükkuşu, Marmara sahillerinde Mudanya ve Gemlik olarak tayin edilmiş olup oralara sevk ve iskân edilmişlerdir.⁸⁹ Neden iskân mıntıkala-

85 Dâhiliye Vekâleti’nin Çanakkale İskân Müdüriyeti’ne gönderdiği cevap için. Bkz. *BCA, TİGM*, 272.1.3 / 79. 3. 20., 24 Temmuz 1926.

86 Giritli mübâdil Sait’in Gazi Mustafa Kemal’e çektiği telgraf için. Bkz. *BCA, TİGM*, 272.1.2 / 52. 157. 10., 10 Mart 1928.

87 Dâhiliye Vekâleti’nin Çanakkale Vilâyeti’ne gönderdiği tahrirat için. Bkz. *BCA, TİGM*, 272.1.2 / 52. 157. 10., 13 Mart 1928.

88 Saruhan İskân Müdüriyeti’nden Dâhiliye Vekâleti İskân Müdüriyeti Umumiyesi’ne gönderilen tezkire için. Bkz. *BCA, TİGM*, 272.1.2 / 44. 70. 8., 2 Mart 1925.

89 Dâhiliye Vekâleti İskân Müdüriyeti Umumiyesi’nden Saruhan Vilâyeti’ne gönderilen tahrirat için. Bkz. *BCA, TİGM*, 272.1.2 / 44. 70. 8., 6 Mayıs 1925.

larını terk ettikleri bilinmeyen Saruhan'daki bu Giritli mübâdil göçmenlerin tekrar eski yerlerine yerleştirilip yerleştirilmediği hakkında bir belgeye ulaşamadığımız için durumları hakkında bir bilgi veremiyoruz.

1924 yılı içerisinde Çanakkale'ye, Türkiye'nin başka bir iskân mıntukasından Giritli mübâdil bir aile daha geldi. Bu aile Konya'dan geliyordu. Konya bölgesinde iskân edilmiş olan Giritli Hüseyin Efendi, Çanakkale'de yaşayan kardeşi Mehmet Bey'in yanında yaşamak istediğini İmâr ve İskân Vekâleti'ne bildirilmişti. Vekâlet ise, Hüseyin Efendi'nin yol ve kalacak yer ihtiyacının kardeşi tarafından karşılanması ve Konya'daki iskân hakkı baki kalmak şartıyla Çanakkale'ye yerleşebileceğini bildirdi.⁹⁰

Çanakkale'de bir diğer iskân edilme isteği ise farklı bir durum olarak görünüyordu. Bu istek daha çok Türkiye Devleti'nin güvenliği açısından önemliydi. Çünkü iskân edilmek isteyen Giritli göçmenin bir pasaport sorunu vardı. Bu iskân meselesi 1926 yılında olmuştu. Mübadele zamanında Girit'in Hanya şehrinden Küçükkuşu'ya gelen aile anne ve kızından oluşuyordu. Ailenin oğlu olan Rüstem Azimzade mübadele esnasında Amerika'da bulunmakta da olduğu için mübadeleye katılamamıştı. 1926 yılında Küçükkuşu'ya gelen Rüstem Azimzade, Dâhiliye Vekâleti İskân Müdüriyeti'ne bir dilekçe yazarak, annesinin ve kız kardeşinin yanında iskân edilmeyi istemişti. Dâhiliye Vekâleti, Rüstem Azimzade'nin hangi pasaportla ve hangi tarihte Amerika'ya gidip geldiğinin pasaportuna bakılarak araştırılmasını ve incelenmesini istedi.⁹¹ Vekâlet araştırma ve incelemenin yapılmasını 17 Temmuz 1923'te İcrâ Vekilleri Heyeti'nin imzaladığı "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti murahhaslarıyla Yunan Hükûmeti murahhasları arasında Mübâdele-i ahâlî ve emvâl hakkında Lozan'da te'âtî olunan tatbikiyesini mübeyyin tanzim kılınan Komisyonlar ve mu'âmelât-ı idâriye" nizâmnamesinin 11. maddesine dayanarak yapmıştı.⁹²

Bir yıl içinde Çanakkale vilâyeti ile Dâhiliye Vekâleti arasında da yazışmalar yapılmış ve Rüstem Azimzade hakkında Çanakkale İskân Müdüriyeti, Dâhiliye Vekâleti'ne bilgi vermişti. 1927 yılı Kasım ayı içerisinde, Dâhiliye Vekâleti İskân Müdüriyeti, ya-

90 Konya İskân Müdürlüğü'nden Ankara'ya gönderilen telgraf için. Bkz. *BCA, TİGM*, 272. 1.1/ 19. 96. 36., 7 Ağustos 1924; İstanbul İskân Müdüriyeti'nin, Mübâdele, İmâr ve İskân Vekâleti'ne gönderdiği tezkire için. Bkz. *BCA, TİGM*, 272. 1.1/ 19. 96. 36., 22 Eylül 1924; İskân Vekâleti'nin, Konya İskân Müdüriyeti'ne Hüseyin Efendi hakkında verdiği cevap için. Bkz. *BCA, TİGM*, 272. 1.1/ 19. 96. 36., 3 Ekim 1924.

91 Dâhiliye Vekâleti İskân Müdüriyeti'nden Konya Vilâyeti'ne gönderilen tahrirat için. Bkz. *BCA, TİGM*, 272. 1.2/ 55. 139. 17., 7 Kasım 1926.

92 "İşbu komisyon gelecek ahâlinin hüviyyet evrâkını tedkik ile içlerinden anarşist, cânî, câsûs bulunanları ve harekâtı milliyye de Yunanlılarla müstereken mücâdele edip bi'l-âhire Yunanistan'a firâr eylemiş veyahut husûsât-ı askeriyeleri ilişkili bulunmuş olanları, muhâcirin-i mevriide arasında emrâz-ı sâriyyeye mübtelâ bulunanları tefrik ederek kabûllerinde mahzûr görülmeyenlerin hemen icrâ-yı kayıtlarıyla yedlerine mahalli müretteblerine göre vesikâlarını itâ eylecektir. Kabûllerinde esbâb-ı ânişeye mebnî mahzûr görülenlerin hudûd hâricine çıkarılmaları esbâb-ı istikmâl olunacaktır." Nizamnâmenin tüm maddeleri için Bkz. *İskân Mevzuatı*, Ankara 1936, s. 101- 107.

pılan araştırmalardan sonra Rüstem Azimzade Efendi'nin Küçükkuuyu'da validesi ve kız kardeşi yanında iskân edilmesini uygun bulduğunu bildirdi.⁹³

Sonuç

XIX. yüzyıldan itibaren Girit'ten belirli dönemlerde göç etmeye başlayan Müslüman halk, aynı yüzyılın sonunda büyük kitleler halinde Anadolu'ya ve diğer Osmanlı eyaletlerine gelerek buralarda yaşamaya başladı. Girit'ten göç eden Müslümanlar, belki buralara geldiklerinde tekrar anavatanlarına geri dönmeyi düşünmüşler, o eski hayatlarına ve mallarına kavuşmak istemişlerdi. Fakat I. Dünya Savaşı başlamadan Girit'in Osmanlı egemenliğinden çıkıp Yunan egemenliğine girmesiyle bütün hayallerini kaybeden Giritli göçmenler, adada çok az sayıda kalan kardeşlerinin de, Anadolu'ya "mübâdele protokolünün" sayesinde gelmeleriyle birlikte, bütün Giritli göçmenler olarak Anadolu'daki yeni yaşamlarının zorluklarına, düzenine ve iklime alışmaya başladılar.

Girit'te Rumca konuşan ve Anadolu'ya geldiklerinde doğru dürüst Türkçe dahi bilmeyen bazı Giritli göçmenler, mübâdele kapsamında yapılan mal dağıtımında haklarını tam anlamıyla alamamışlardı. Fakat bütün bu Giritli göçmenler, Türk ve Müslüman kültürü altında yetiştikleri için, genel olarak Türk kökenli kabul edilip mübâdele kapsamına alınmışlardı. Rumca konuşmaları ya da Türkçeyi bilmemeleleri Türk kültür yapısını ya da Müslümanlığın görevlerini unuttukları anlamına gelmemekteydi. Gelen Giritli göçmenler yeni yerleştikleri yerlerde zorluk çekseler de, buraları kendileri için "yeni vatan" olarak kabul etmişlerdi. Fakat alışmaları oldukça zaman almış ve Girit'teki yaşamlarını özledikleri de olmuştu.

Ancak yine de yeni vatanlarını benimseyip Girit'i unutmaya başladılar. Geldikleri yerlerde yerli halk tarafından da olumlu ya da olumsuz karşılanmaları Giritli göçmenleri, üzmüş veya sevindirmişti. İlk geldiklerinde kendilerine Türkçeyi bilmedikleri için farklı bakan yerli halkla daha sonra kaynaşan Giritli göçmenler, bu kaynaşmanın yeni vatana alışmalarında kolaylaştırıcı rol oynadığını görmüşlerdi.

Çanakkale bölgesinde de zeytinciliğin ve bağıcılığın yaygın olarak Rumlar tarafından yapıldığı bölgeler olan Ayvacık, Küçükkuuyu, Lâpseki ve Bozcaada'ya yerleştirilen Giritli göçmenler, buralarda üretimin sağlıklı bir şekilde devam etmesi için çalışmışlardı. Çeşitli nedenlerle bu bölgelerden ayrılan bazı Giritlilere rağmen geride kalanlar, bu yörelerde zeytinciliğin ve bağıcılığın sürdürülmesi bakımından önemli katkılar sağladılar.

---

93 Dâhiliye Vekâleti İskân Müdüriyeti Umumiyesi'nden Çanakkale İskân Müdüriyeti'ne verilen cevap için. Bkz. *BCA, TİGM*, 272. 1.2/ 55. 139. 17., 26 Teşrin-i sani 1927.

Çanakkale merkeze gelip yerleşen Giritli göçmenler ise, genellikle ticaret ve zanaat hayatında etkili olmaya çalıştılar. Mübâdele kapsamında aldıkları arsa, arazi, dükkân ve diğer gayrimenkulleri işleterek Çanakkale'nin ticarî hayatına destek vermişlerdir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

1-Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Hariciye Nezareti Belgeleri (HR.)

Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR. SYS)

No: 42/15

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.)

No: 97/62

Yıldız Sarayı Arşivi Belgeleri (Y.)

Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği

(Y. PRK. TKM)

No: 41/73

2-Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Toprak İskân Genel Müdürlüğü (TİGM) :Fon Kodu: 272..0.0.0

No: 272. 1.0/ 2. 13. 7 , 272.1.1/16. 70. 16 , 272.1.1/17.72.1 , 272. 1.1/ 18. 86. 5 , 272. 1.1/ 19. 96. 14 , 272. 1.1/ 19. 96. 36 , 272. 1.1/23.121.10 , 272.1.2 / 43. 59. 31 , 272. 1.2/ 44. 65. 6 , 272.1.2 / 44. 70. 8 , 272. 1. 2 /48. 95. 14 , 272.1.2 / 52. 157. 10, 272. 1.2/ 55. 139. 17 , 272.1.3 / 79. 3. 20 , 272. 1.4/ 76. 28. 31

Muamelât Genel Müdürlüğü (MGM) :Fon Kodu: 30..10.0.0

No: 30.1.0/123.874.30 , 30.1.0/ 123. 877. 5

3-Çanakkale Köy Hizmetleri İl Müdürlüğü Arşivi

Göçmen Esas Defteri, 1927 Yılı Mübadil Göçmenlere Ait Fihrist.

Resmi Yayınlar

Düstur

3. Tertip, C.V, İstanbul 1931.

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Zabıt Cerideleri

Devre: II, İçtima: I, C.III, Ankara 1968.

Devre: II, İçtima: I, C.II, Ankara ty.

Devre: II, İçtima: II, C. VII/I, Ankara 1968.

Devre: II, İçtima: II, C. IX, Ankara 1975.

Devre: II, İçtima: II, C. X, Ankara 1975.

Çanakkale Valiliği, *1967 Çanakkale İl Yıllığı*, İstanbul.

Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), *İstatistik Yıllığı II-1929*, Ankara 1929.

İşkân Mevzuatı, T.C. İşkân Genel Müdürlüğü, Ankara 1936.

Sürelî Yayınlar

Gazeteler

Ahenk (İzmir)

Hâkimiyet-i Milliye (Ankara)

İleri (İstanbul)

Sada-yı Hak (İzmir)

Tanin (İstanbul)

Dergiler

Ayın Tarihi

Araştırma ve Tetkik Eserler

Adıyeye, A. Nühket, *Girit'in Yunanistan'a İlhakı Sırasında Girit'teki Türkler*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1988.

Adıyeye, A. Nühket, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, TTK Yayınları, Ankara 2000.

Adıyeye, A. Nühket, Nuri Adıyeye, *Kıbrıs Sorununun Anlaşılmasında Tarihsel Bir Örnek Olarak Girit'in Yunanistan'a Katılması*, SAEMK, Ankara 2002.

Andrews, P. Alford, *Türkiye'de Etnik Gruplar*, Türkçe'si: Mustafa Küpüşoğlu, İstanbul 1992.

Arar, İsmail, *Hükümet Programları (1920-1965)*, İstanbul 1968.

Arı, Kemal, *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.

Demirel, Yücel, "Mübadele Dosyası", *Tarih ve Toplum*, Sayılar: 124-125-126, İstanbul 1994, s. 54-57, 49-52, 56-59.

Dündar, Fuat, *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar*, Doz Yayınları, İstanbul 1999.

Eren, Ahmet Cevat "Türkiye'de Göç ve Göçmen Meselelerinin Başlaması İlk Kurulan Göçmen Komisyonu", *Türk Dünyası*, S.1, İstanbul 1966, s. 9-16.

Eski, Mustafa, *Mustafa Necati Bey'in Kastamonu'daki Çalışmaları*, Ankara 1990.

Hatipoğlu, M. Murat, *Yakın Tarihte Türkiye ve Yunanistan 1923-1954*, Siyasal Kitabevi, Ankara 1997.

Işın, Mithat, *Tarihte Girit ve Türkler*, T.C. Askeri Deniz Matbaası (374 Sayılı Deniz Mecmuasının Tarihi İlavésidir), İstanbul 1945.

İnan, M. Rauf, *Mustafa Necati- Kişiliği, Ulusal Eğitime Bakışı, Konuşma ve Anuları*, İş Bankası Yayınları, Ankara 1980.

- Kassab, Sawsan Agha, "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Vilayetlerine İskan Edilen Giritli Göçmenler", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, C. IV, Ankara 1999, s. 697-701.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, IX*, TTK Yayınları, Ankara 1996.
- Kuran, Ercüment, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997.
- Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar Belgeler*, C. II, Takım: 2, Çev. Seha L. Meray, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1973.
- Mustafa Necati Sempozyumu*, (Kastamonu 9-11 Mayıs 1991), Ankara 1991.
- Smith, Michael Llewellyn, *Yunan Düşü*, Çev. Halim İnal, Ayraç Yayınları, Ankara 2002.
- Soysal, İsmail, *Tarihçeleri ve Açıklamalarıyla Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları C.I (1920-1945)*, T.T.K, Ankara 1983.
- Strauss, Johann, "Unutulmuş Bir Cemaat: Girit Müslümanlarının Abdülhamid Devrindeki İkinci Meşrutiyet Devrindeki ve İlhaktan Sonraki Faaliyetleri", *Türk Tarih Kongresi (11. Ankara 5-9 Eylül 1990) Kongreye Sunulan Bildiriler*, TTK Yayınları, Ankara 1994, s. 2105-2115.
- Svoronos, N. J., *Yunanistan Nüfusu ve Yunanistan Nüfus Sayımları*, Çev. M. Galip, Ankara 1935.
- Şimşir, Bilal N., *Ege Sorunu-Belgeler*, C. II, T.T.K, Ankara 1982.
- Tahmisci-Zâde Mehmed Mâcid, *Girit Hatıraları*, Yayına Hazırlayan: İsmet Miroğlu- İlhan Şahin, Tercüman 1001 Temel Eserler, İstanbul 1977.
- Tukin, Cemal, "Girit", *İA*, IV, İstanbul 1945, s. 791-804.
- Türkdoğan, Orhan, "Seçilmiş Bazı Yerli ve Göçmen Zümreleri Üzerinde Sosyal Değişme Modelleri II", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXII, 3-4, 1962, s. 140-163 ve XXIII, 3-4, 1963, s.115-136.